

De Zeven Hoofdzonden in Bruegels tijd

LVX

Dorien Tamis

Jip van Reijen

Saskia Cohen-Willner

Wendelien van Welie-Vink

Leen Huet

De Zeven Hoofdzonden in Bruegels tijd

Waanders Uitgevers, Zwolle | Bonnefanten, Maastricht

Inhoud

- 6 **Voorwoord**
STIJN HUIJTS
- 8 **De Zeven Hoofdzonden in het kort**
DORIEN TAMIS
- 27 **De Zeven Hoofdzonden:
Pieter Bruegel als beelddenker?**
DORIEN TAMIS
- 53 **De Reformatie van de Zeven Hoofdzonden
Een beeldtraditie in tijden van religieuze
hervorming**
SASKIA COHEN-WILLNER
- 85 **Schoonheid in eenvoud
De Zeven Hoofdzonden tussen kostbare
werken en goedkope verbruikskunst**
JIP VAN REIJEN
- 105 **Verleidingen in een vrouwenlichaam
Het ontstaan van de verbeelding van
de Zeven Hoofdzonden**
WENDELIE VAN WELIE-VINK
- 127 **De duivel zijn rekening bederven!**
(literair essay)
LEEN HUET
- 154 Noten
- 157 Bibliografie

Voorwoord

Een mal duiveltje dat zich in bochten wringt om aan zijn eigen anus te kunnen ruiken; een grauwe eeuwigheid van folteringen in de hel of een bijna levensgrote halfnaakte vrouw die koeltjes achteroverleunt – dat zijn maar een paar van de beelden van de zeven hoofdzonden die het Bonnefantententoonstelling presenteert. Dwaas, kwaadaardig of verleidelijk, in de lange zestiende eeuw had de zonde vele gezichten. Met de vermaarde prentserie ontworpen door Pieter de Bruegel de Oude als middelpunt toont het Bonnefantententoonstelling de Zeven Hoofdzonden in alle vormen, van internationale topstukken – denk aan Jan Steen of Pieter Dell – tot ‘verkorte’ versies in anonieme, goedkope verbruikskunst. Dat laat zien dat de beeldformules van de zeven hoofdzonden zo alledaags en ingesleten waren dat ze niet alleen moeiteloos herkend werden, maar dat een kunstenaar met minimale middelen betekenis kon oproepen.

De zestiende eeuw was een periode van klimaatextremen, religieuze en politieke polarisatie en epidemieën. De zonden waren een manier voor kunstenaars én publiek om te reageren op maatschappelijke problemen, problemen die verbazingwekkend vergelijkbaar zijn met de onze. Daarom lenen die zestiende-eeuwse zeven hoofdzonden zich bijzonder goed als spiegel om op onze eigen tijd te reflecteren. Welke vorm zouden de zonden vandaag de dag krijgen, volstaat het rijtje van zeven nog wel? In een audiotour verkennen zeven vertellers – kunstenaars, activisten en academici – de rol van de hoofdzonden in de wereld van nu, van #metoo tot klimaatproblematiek, van de christelijke traditie tot boeddhistische opvattingen over het ‘wegkijken’ als hoofdzonde. In die reflectie worden de bezoekers uitgenodigd zelf ook kleur te bekennen, hun eigen zonden op te biechten en hoofdzonden te definiëren. Een speciaal woord van dank wil ik in dit verband richten tot de Turing Foundation, die ons veel inspiratie verschaft bij de ontwikkeling van de hedendaagse reflectie.

Voor wie zich nog verder wil verdiepen in de zondige wereld van de zestiende eeuw bieden we deze publicatie met vier toegankelijk geschreven wetenschappelijke essays en een literaire verbeelding van Bruegels leefwereld. De tentoonstelling en publicatie waren nooit mogelijk geweest zonder de tomeloze inzet van de gastconservator Dorien Tamis. De inhoudelijke

ondersteuning van conservator Jip van Reijen was daarbij onmisbaar. Aan beiden veel dank. Het is verheugend dat de voortgaande professionalisering van de afdeling oude kunst van het Bonnefanten, met meer aandacht voor diversiteit en inclusie, nu zijn vruchten afwerpt in de vorm van deze aansprekende, gelaagde en expressief vormgegeven tentoonstelling.

Tentoonstellingen over oude kunst hebben een lange voorbereidingstijd nodig, een tijd van jaren, en in de aanloop naar de *Zeven Hoofdzonden* is er veel gebeurd. Net als alle andere musea in Nederland had het Bonnefanten te kampen met de gevolgen van de coronapandemie en zien we ons geconfronteerd met extreme kostenstijgingen als gevolg van geopolitieke conflicten en inflatie. Het is een evenwichtsoefening geworden tussen kostenbeheersing aan de ene kant en het met onderzoek nader ontsluiten en presenteren van de collectie voor het publiek aan de andere.

Zonder de bruikleengevers, institutionele en particuliere, was een omvangrijke tentoonstelling als deze niet mogelijk geweest. Dat geldt ook voor de sponsors en subsidiënten die het project ruimhartig hebben gesteund. Onze bijzondere dank gaat in dit verband uit naar de Phoebus Foundation Antwerpen, voor de bijzondere bruiklenen waarvan een aantal voor het eerst getoond wordt aan het publiek. De tentoonstelling en de publicatie kwamen tot stand dankzij de Provincie Limburg en de gulle bijdragen van de Turing Foundation, het Mondriaan Fonds, het Cultuurfonds (mede dankzij Het Prins Fonds), de Gravin van Bylandt Stichting en het Hendrik Muller Fonds.

Tot slot wil ik als altijd mijn waardering uitspreken voor het hele team van het Bonnefanten dat met zoveel inzet, plezier en enthousiasme dit project tot een mooi einde heeft gebracht.

STIJN HUIJTS

Algemeen en artistiek directeur Bonnefanten

De Zeven Hoofdzonden in het kort

De strijd tussen goed en kwaad is een universeel thema. Of het nu om een innerlijke strijd gaat of een tastbare verleiding, ieder mens worstelt met zijn schaduwkanten. Met de zeven hoofdzonden worden in de Westerse christelijke traditie alle menselijke ondeugden, alle slechtheid en dwaasheid in categorieën onderverdeeld. De lijst werkt als een algemeen 'denkraam' voor de gelovige die onderscheid wil maken tussen goed en kwaad. Termen als 'hoofdzonde', 'doodzonde', 'kapitale zonde', 'kardinale zonde' enzovoorts worden in de praktijk, in de Nederlandse taal, door elkaar gebruikt. Toch betekenen ze verschillende dingen. De zonde van het kind dat zijn broertje benijdt om een mooier sinterklaascadeau en die van de man die zijn rivaal in de liefde vermoordt vallen beide onder dezelfde categorie: de hoofdzonde of kardinale zonde Invidia, de Afgunst. De eerste is echter niet meer dan een dagelijkse zonde, de tweede een kapitale zonde of doodzonde, dat wil zeggen een zonde die zo zwart is dat er geen vergeving voor bestaat.

W ie zonde opzoekt in Van Dale's Woordenboek leest dat het woord staat voor "iedere vrijwillige overtreding van goddelijke of morele wetten". Werd er al in de oudheid gefilosofeerd over het concept van zonde, een indeling in typen werd ontwikkeld door christelijke denkers. De Egyptische woestijnvader Evagrius van Pontus (346-399) construeerde als eerste een stelsel van zonden, aangevoerd door de Onmatigheid. Aan zijn volgelingen beschreef de kluizenaar hoe slechte verlangens hem kwelden, hij werd belaagd door acht, soms negen ondeugden. Evagrius kon ze direct, als demonen, toespreken. De hoofdzonden van Evagrius hebben vooral een psychologisch karakter, het zijn wereldlijke verlangens die degenen die zich in eenzaamheid aan God willen wijden dwarszitten. Het was Evagrius' leerling Johannes Cassianus (ca. 360-ca. 435) die Evagrius' categorisering als vast onderdeel van het curriculum introduceerde bij de Benedictijner monniken, een kloosterorde met vestigingen verspreid over heel West Europa. Tot de magische zeven werden de hoofdzonden gecodificeerd door Paus Gregorius de Grote (ca. 540-604). Met de hoogmoed als voornaamste zonde lag de nadruk in Gregorius' systeem op de morele keuze. In de eeuwen die volgden werden Gregorius' zeven hoofdzonden een gangbaar onderdeel van de (religieuze) conventie. Het systeem werd verder verfijnd met het beredeneren van de zwaarte van de verschillende zonden door scholastici als Hugo van St Victor (ca. 1097-1144) en Thomas van Aquino (ca. 1224/1225-1274). De zeven hoofdzonden waren een uitgangspunt voor zowel vernieuwende auteurs als Dante Alighieri (1265-1321) als formulematige publicaties als de *Somme le Roy*, een dertiende-eeuws handboek voor vorsten.*

Met zijn kritiek op de aflatenverkoop door de katholieke kerk, de praktijk om tegen betaling zonden te vergeven, zette Maarten Luther in 1517 de Reformatie in. Het gaf het debat rond de zonde en zielenheil, en daarmee de zeven hoofdzonden, een nieuwe urgentie. Dat resulteerde niet alleen in verhitte theologisch twisten, maar ook in een stortvloed aan nieuw beeldmateriaal.

* Tucker 2015, passim.

In de kunsten werden de abstracte begrippen van de zeven hoofdzonden op verschillende manieren gevisualiseerd, in figuren met symbolische attributen – allegorieën – of als dieren, of uitgedrukt in dagelijkse gedragingen. Sommige van die beeldmotieven moeten zo vertrouwd zijn geweest, dat ze bijna als pictogrammen zullen hebben gewerkt. Ten opzichte van het geschreven woord komt er in beeld wel een andere component van de hoofdzonden sterker naar voren: die van de prikkeling, van spanning en verleiding. In deze tentoonstelling is te volgen, met de prenten van Pieter Bruegel als middelpunt, hoe de zeven hoofdzonden verbeeld werden in de lange zestiende eeuw.

Het is wel te bedenken dat het systeem van de zeven hoofdzonden zich over honderden jaren, zelfs meer dan 1000 jaar, in de literatuur en de beeldende kunst heeft ontwikkeld, en dat die ontwikkelingen niet altijd synchroon met elkaar opgingen, of consequent verliepen. Dat betekent bijvoorbeeld dat de namen niet altijd hetzelfde zijn, en zinnebeelden zoals dieren kunnen wisselen, of naast elkaar toegepast worden. Er zijn vele permutaties en de definities van zonde waren aan voortdurende debat onderhevig. Zo kan zowel een ezel als een geit als een kat of een rund in het algemeen staan voor de hoofdzonde Desidia, meestal vertaald als Gemakzucht of Luiheid. Soms echter wordt die Luiheid omschreven met kenmerken die wij tegenwoordig onder depressie zouden rangschikken.

De bijgaande tabel bevat, met de werken in de tentoonstelling als uitgangspunt, namen, synoniemen en enkele van de meest gebruikelijke diersymbolen van de zeven hoofdzonden.

	HOOGMOED	GIERIGHEID	LUST	AFGUNST	GULZIGHEID	WOEDE	LUIHEID
Synoniemen	Trots Hoovaardij Ijdelheid	Hebzucht	Wellust Ontucht Luxurie Pnkuisheid	Nijd Jaloezie	Vraatzucht Onmatigheid	Wraak Toorn Gramschap	Gemakzucht Traagheid
Latijn	Superbia	Avaritia	Luxuria, Lascivia	Invidia	Gula Crapula	Ira	Acedia Desidia
Dier	pauw	pad	haan, stier, geit	kalkoen, slang, hond	varken, beer	beer, leeuw	geit, ezel, rund, kat, slak

1A

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I

De Zeven Hoofdzonden: Gierigheid / Avaritia, 1558

Gravure, 224 x 295 mm

Amsterdam: Rijksmuseum

Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag

Inv. nr. RP-P-1887-A-12301

Foto Rijksmuseum, Amsterdam

AVARITIA

PVDOR EST VNQVAM PROPERANTIS AVARI?
 Eshck Vermaen En siet die scerpande ghierichheyt niet aen

1B

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I

De Zeven Hoofdzonden: Luiheid / Desidia, 1558

Gravure, 226 x 295 mm

Amsterdam: Rijksmuseum

Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag

Inv. nr. RP-P-1887-A-12302

Foto Rijksmuseum, Amsterdam

DESIDIA

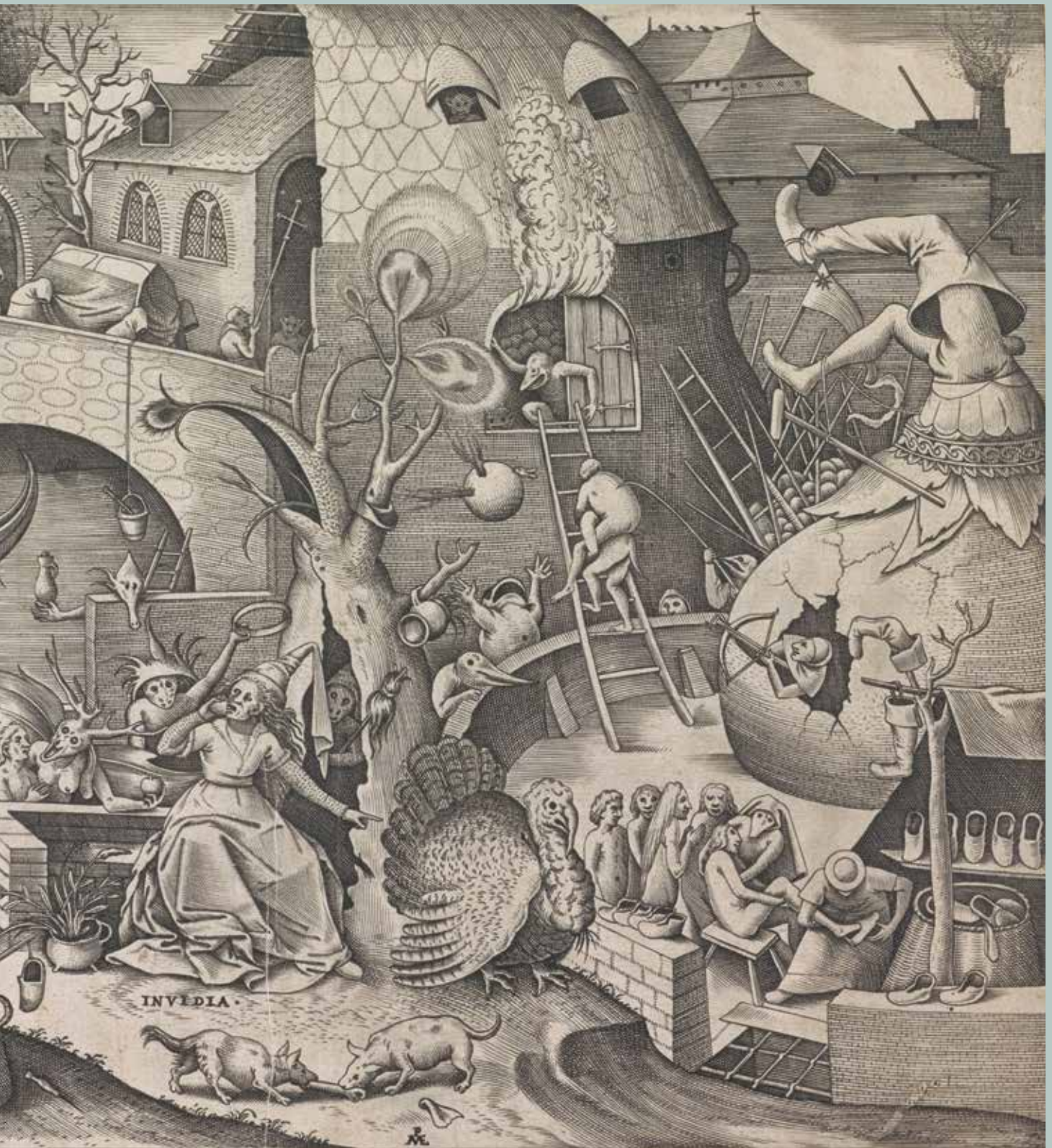
NE

H. Cock. excud. cum privilegio 1558.

FRANGIT, LONGA OCIA NERVOS.
 Verdoocht Die seniden dat de mensch meders toz en doocht

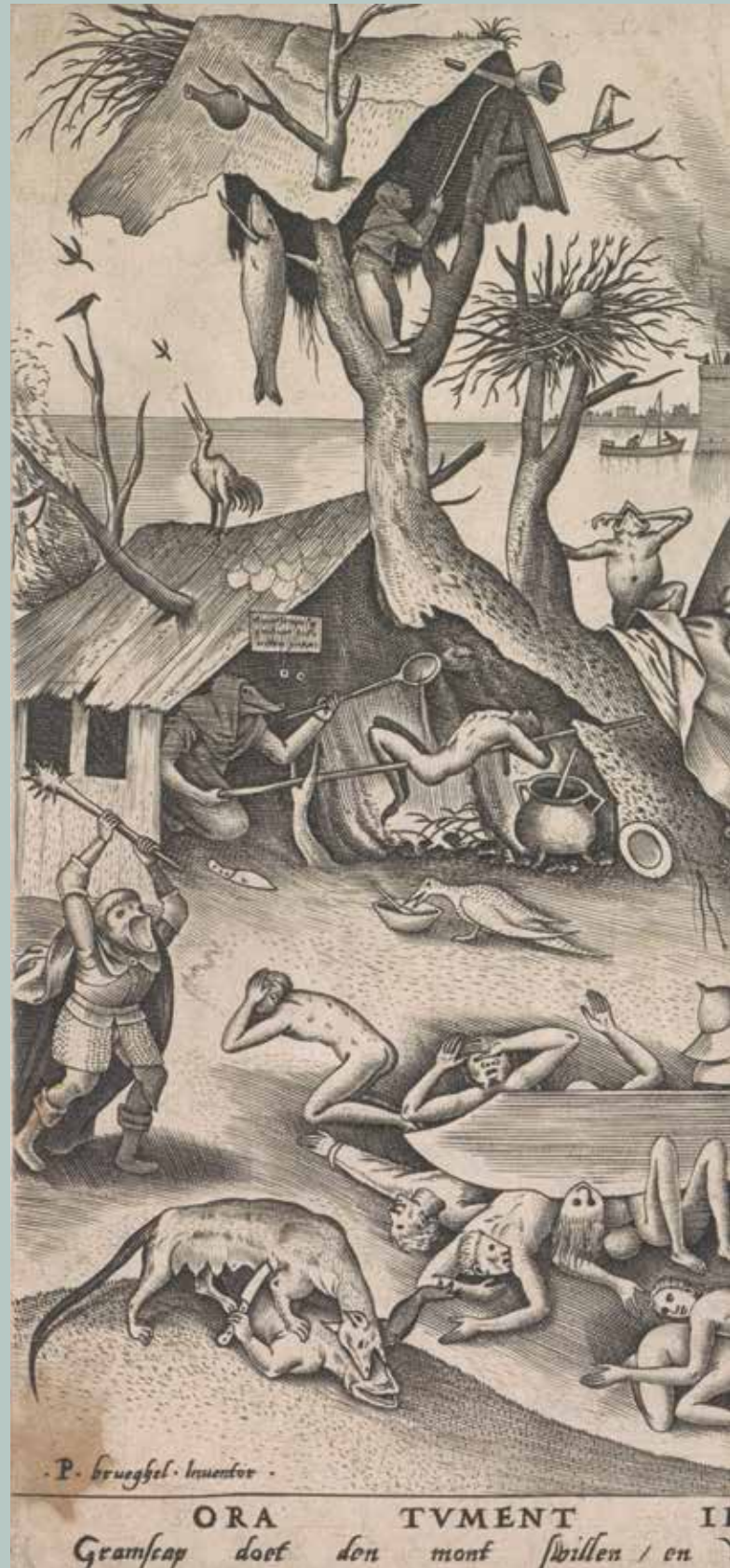
1C

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I
 De Zeven Hoofdzonden: Afgunst / Invidia, 1558
 Gravure, 226 x 295 mm
 Amsterdam: Rijksmuseum
 Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag
 Inv. nr. RP-P-1887-A-12303
 Foto Rijksmuseum, Amsterdam

INVIDIA.

DVM MONSTRVM SEVISSIMA PESTIS
breede peste Een beest die haer seluen eet / met valschen moleste

1D

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I

De Zeven Hoofdzonden: Toorn / Ira, 1558

Gravure, 225 x 295 mm

Amsterdam: Rijksmuseum

Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag

Inv. nr. RP-P-1887-A-12304

Foto Rijksmuseum, Amsterdam

IRA

H. Coek. excude. Cum gratia et privilegio. 1558.

IRA, NIGRESCVNT SANGVINE VENA.
 verbittert den moot Sy beroert den gheest / en maect swert dat bloet

1E

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I

De Zeven Hoofdzonden: Gulzigheid / Gula, 1558

Gravure, 225 x 294 mm

Amsterdam: Rijksmuseum

Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag

Inv. nr. RP-P-1887-A-12305

Foto Rijksmuseum, Amsterdam

GVLA.

.M.

H. Cock. excud. sum. gratia et privilegio. 1. 5. 3

VITANDA *eten* INGLVVISSQVE *Want* CIBORVM *overdaet doet godt en hem seluen verghoten.*

1F

Pieter van der Heyden naar Pieter Bruegel I
 De Zeven Hoofdzonden: Hoogmoed / Superbia, 1558
 Gravure, 227 x 297 mm
 Amsterdam: Rijksmuseum
 Schenking van P.C. van Kerckhoff, Den Haag
 Inv. nr. RP-P-1887-A-12306
 Foto Rijksmuseum, Amsterdam